

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/buefd>

YIL: 2023
CİLT: 8
SAYI: 2

MAKALE BİLGİSİ

Gönderildiği Tarih: 05.07.2023

Kabul Tarihi: 16.10.2022

Yayımlanma Tarihi: 26.12.2023

ARTICLE INFO

Submitted date: 05.07.2023

Accepted date: 16.10.2023

Published date: 26.12.2023

e-ISSN 2547-9865

Karahanlı Dönemi Askeri Unvan ve Terimleri Üzerine Bir İnceleme

A Study Onmilitary Titles And Terms In The Karakhanid Period

Sena DEDEMEN

Bartın Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü,

Tarih ABD, Yüksek Lisans Öğrencisi

dedemensenaa@gmail.com,

0000-0002-9615-9993

Öz

Karahanlı Devleti, İslamiyet'i kabul etmiş olan Orta Asya kökenli ilk Türk-İslam devletidir. Asya Hunlarından itibaren taşınan Orta Asya'daki Türk kültürünü İslam kültürü ile sentezlemişlerdir. Bu sentez gerek Karahanlı merkez ve taşra teşkilatında gerekse burada ele alınan askeri teşkilatta da görülebilmektedir. Bu etkileşim sonucunda Müslüman Türk Devletleri tarihinin temelini oluşturan Karahanlı dönemi, Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Karahanlı askerî teşkilatında kullanılan birçok unvan ve terimin gerek Orta Asya'daki diğer Türk devletlerinde gerekse çağdaşı olduğu İslam devletlerinde de mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca Karahanlıların kendinden önce var olan Türk devletlerinin askeri teşkilatlarında bulunan pek çok terimi kullanarak bunların kendilerinin halefi olan diğer Türk devletlerine aktarılmasında bir köprü vazifesi gördükleri söylenilebilir. Karahanlılar ve diğer Türk devletlerinin askeri teşkilatlanmaları üzerine birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen Karahanlı dönemi askeri unvan ve terimleri ile ilgili olarak herhangi bir müstakil çalışma bulunmamaktadır. Bu çalışmanın amacı; literatürdeki bu eksikliği gidermek, Karahanlıların kullandığı askeri unvan ve terimleri ortaya koyarak Karahanlıların Orta Asya Türklerinden ne ölçüde etkilendiği noktasında bir çıkarımda bulunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Karahanlı Devleti; Orta Asya; Askeri Unvan; Askeri Terim.

Abstract

Karakhanid State is the first Turkish-Islamic state of Central Asian origin that accepted Islam. They synthesized the Turkish culture in Central Asia, which was carried from the Asian Huns, with the Islamic culture. This synthesis can be seen both in the central and provincial organization of the Karakhanids and in the military organization discussed here. As a result of this interaction, the Karakhanid period, which forms the basis of the history of the Muslim Turkish States, has an important place in Turkish history. It is seen that many titles and terms used in the Karakhanid military organization exist both in other Turkish states to which they are contemporary. In addition, it can be said that the Karakhanids used many terms found in the military organizations of the Turkish states that existed before them and acted as a bridge in transferring these to other Turkish states that were their successors. Although many researches have been made on the military organization of the Karakhanids and other Turkish states there is not he military organization of the Karakhanids and other Turkish states, there is no independent study on the military titles and terms of the Karakhanid period. The aim of this study; to eliminate this deficiency in the literature, to reveal the military titles and terms used by the Karakhanids and to make an inference about the extent to which the Karakhanids were influenced by the Central Asian Turks.

Keywords: Karakhanid State; Middle Asia; Military Title; Military Terms.

i Bu makalenin araştırma ve yayın süreci "Araştırma ve Yayın Etiğine" uygun şekilde yürütülmüştür.

Giriş

Türk tarihinde 840-1212 yılları arasında Türkistan’da hüküm sürmüş olan Karahanlılar önemli bir Türk-İslam devletidir. Bu tabir tarihçi ve Doğu bilimci V.V. Grigorev’in (1816-1881) 1874’de *Mâverâü’n-nehr Kara-hanlıları* makalesinden sonra yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Kara, Omeljan Pritsak’ın tanımıyla; Türklerin hukukî rumuzunda büyüklük ve yükseklik ifade eden bir tabir olmakla birlikte *Kara Han, Kara ordu* birleşmelerinde “büyük baş” manasında da kullanılmıştır.(Pritsak, 1977, s. 252).

840 yılında Ötüken’deki Uygur Devleti yıkıldıktan sonra, Uygurlar’a bağlı bir kavim olan ve Uygur hükümdar ailesinden başbuğların idaresinde bulunan “Yağma’ların” Batı’ya doğru çekilerek Kaşgar bölgesine gelmesiyle bazı bölgelerde hâkimiyet kurulmuştur. Bu noktada Yağma’lar, Çu ve İli vadilerine de hâkim olmuşlardır.(Genç, 2002, s. 9).

Karahanlı Devleti’nin resmi olarak İslamiyet’i kabul ettiği dönem ise Satuk Buğra Kara Han b. Bazîr Han dönemidir. Satuk, Karahanlılara sığınmış olan Sâmânî şehzadesi Ebû Nasr ile münasebetleri doğrultusunda İslam dinini benimsemiştir. Daha sonra hâkim olduğu bölgelerde İslamiyet’i ilan etmiştir. O. Pritsak bu tarihi X. asrın başları olarak kaydetmektedir (Pritsak, 1977, s. 253).

Karahanlı Devleti’nin İlig Nasr dönemine gelindiğinde gelişen askeri ve siyasi olaylar neticesinde İlig Nasr’ın oğulları Mâverâü’n-nehr’de müstakil bir devlet kurarken (Barthold, 1990, s. 302) Hotan hâkimi Yusuf Kadr Han oğulları ise Doğu’da hâkimiyetlerine devam ederek iki ayrı Karahanlı Devleti’nin meydana gelmesini sağlamışlardır. 1141 yılına gelindiğinde ise Kara Hıtaylar tarafından istila edilen Mâverâü’n-nehr’in ardından merkez Özkent olmak suretiyle bağımsız bir Karahanlı Devleti meydana gelmiştir.

1209-1212 yılları arasında “Uluğ Sultan Kadr Hakan” unvanı ile para bastırmış olan hükümdarın kimliğinin bilgisi bulunmaması ve 1212 yılının olaylarının aydınlatılmaması sebebiyle Karahanlı Devleti karanlığa bürünmüştür.

Karahanlı Devleti, Asya Hunlarından itibaren Orta Asya’daki Türk kültürünü İslam kültürüyle sentezlemiştir. Bu sentez sonucunda Müslüman Türk Devletleri tarihinin temelini oluşturan, Karahanlı dönemi Türk tarihi açısından önemli bir yere sahiptir. Bu etkileşimin gerek Karahanlı merkez ve taşra teşkilatında gerekse çağdaşı olduğu İslam devletlerinde de mevcut olduğu görülmektedir. Ayrıca Karahanlıların kendinden önce var olan Türk devletlerinin askeri teşkilatlarında bulunan pek çok terimi kullanarak bunların kendilerinin halefi olan diğer Türk devletlerinde aktarılmasında köprü vazifesi gördükleri söylenebilir.

Temel kaynaklardaki bilgiler doğrultusunda ve araştırma eserler ışığında Karahanlı dönemi askeri teşkilatında kullanılan unvan ve terimlerin sentezi yapılarak, Orta Asya’daki diğer Türk devletlerinden ne ölçüde etkilendiği bu çalışmada ortaya konulmaya çalışılacaktır.

1. Askeri Unvanlar

İslam öncesi Türk topluluklarında ordu, devlet içerisinde büyük bir öneme sahiptir. Bu da eski Türk devletlerinin askeri karakterinin ön planda olduğunu bize göstermektedir. Türk ordularının ücretli olmaması, daimi olması ve temelde süvarilerden kurulu olması (Kafesoğlu, 1997, ss. 270-71) ordu düzeninde sistemleşmiş yapılarının mevcudiyetinin kanıtıdır. Bu durum Karahanlılar'da sistemleşmiş bir şekilde devam etmiştir.

Karahanlılar'da orduyu meydana getiren dört temel unsur vardır. Bunlar; saray muhafızları, hassa ordusu, hanedan mensupları ile valilerin ve öteki devlet adamlarının kuvvetleri, devlete bağlı Çiğil, Karluk, Uğrak vb. Türk boy ve budunlarının kuvvetleridir (Genç, 2002, s. 193). Bu açıdan bakıldığında onların hem İslam öncesi Türk devletlerinin ordu sisteminden etkilenmiş oldukları (Kafesoğlu, 1997, ss. 270-71) hem de kendilerinden sonraki Türk devletlerine de bu sistemi aktardıkları görülür (Koca, 2005, ss. 80-95). Karahanlılar'da gördüğümüz bu durum Gazneliler, Selçuklular, Memlûklüler gibi sonraki Türk-İslam devletlerinde de göze çarpmaktadır.

Diğer bir husus ise Sâ mânî Devleti ordusunda olduğu (Köymen, 1967, s. 40) gibi Karahanlı Devleti ordusundaki rütbelere de aşağıdan yukarıya doğru sıralanmaktadır. Bu da Karahanlı ordusunun Samanilerden ne ölçüde etkilendiğini bize göstermektedir.

Bu dönemde Karahanlıların kullandığı askeri unvanlar şu şekildedir; Otağ-Başı, Hayl-Başı, Silahdâr, On Otağ-Başı, Sü-Başı, Alem Başlar Er (Alemdâr),

1.1. Otağ-Başı:

Otağ, Divan-i Lügatit Türk (Kaşgarî, 2007, ss. 175-364) ve Kutadgu Bilig'de (Hâcib, 1993, s. 33) çadır anlamına gelmektedir. Günümüz Türkçesi ile “otağ” şeklinde telaffuz edilmiştir. (<https://sozluk.gov.tr/>) Ordudaki en küçük askeri birliği ifade eden “otağ”, “otağ başı” (Genç; 2002, s. 217) unvanını alan kişi tarafından komuta edilmiştir.

Gazneli ve Selçuklu devletlerinde de kullanılan söz konusu unvan Gazneliler'de “ser-i visâk”¹, Selçuklular'da “visâk başı”² olarak kullanılmıştır. Bu subayların komuta ettikleri birliğe ise “visâklık birlik” denilmiştir. Gazneli ve Selçuklu teşkilatında mevcut olan unvan,

¹ Güler Nuhoglu ise; ser-i visak'ın ordudaki en alt rütbe olduğunu, on kölelik bir visakın başında bulunduğunu belirtmiştir. Güler Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995, s.327.

² Nizâmülmülk ise; visak başından on kişilik bir birlik olarak bahsetmiştir. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Çeviren: Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 121-122-123.

Erkan Göksu ise; Türkiye Selçukluların da visak veya otağ tabirlerinin kullanıldığını ve bir visakın on kişiye tekabül ettiğine dair kayıtların olduğunu söylemektedir. Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010, s. 267.

daha sonraki dönemlerde anlamsal olarak değişmekle birlikte İlhanlı,³ Karakoyunlu⁴ ve Memlûk⁵ teşkilatında da kullanılmıştır.

Karahanlı döneminde Otağ-Başı'nın kaç kişilik bir askerî birliğe komuta ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Bu hususta kaynaklarda da kesin bir bilgi yer almamaktadır. Bununla birlikte bazı tarihçiler otağlarda 8-10 kişilik bir birliğin bulunduğu dair tahmin yapmaktadır. Ancak Otağ-Başı'nın Karahanlı ordusundaki ilk rütbeyi teşkil etmesinden hareketle en küçük birlik olduğu söylenilebilir. Bu da yaklaşık 8-10 kişilik bir birliğin mevcudiyetini göstermektedir.

1.2. Hayl-Başı:

Hayl, “otağ” ve “on otağ” birliklerinin arasında bir birliktir (Genç, 2002, s. 128). Hayl'i komuta etmekle görevli olan kumandan “Hayl-Başı” unvanını kullanmıştır (Hâcib, 1993, s. 127). Yusuf Has Hâcib, “Hayl-Başı” için Kapucubaşı'nın emrinde olan “hil (hayl)” ve “koldaş” ifadelerini kullanmış ve bazı görevlerine değinmiştir. Bunun yanında Hayl-Başı'yı doğrudan doğruya “askerî birlik” (sübaşı) (Hâcib, 1993, s. 127) anlamında kullanması aslında Hayl'in sadece sayısı belli bir askerî birliği ifade etmediğini göstermektedir.

Hayl-Başı unvanı, Gazneli ve Selçuklu döneminde de “serhayl” (Ayar, 2009, ss. 152-175) “serhaylân-ı dergâh (Göksu, 2010, s. 265) ” veya “hayltaş” (Nuhoğlu,1995, s. 327) olarak kullanılmıştır.

Hayl-Başı'nın kaç kişilik bir birliğe komuta ettiği kesin olarak bilinmemektedir. Ancak Hayl'den sonra gelen ve daha yüksek bir askerî birliğe komuta etmekle görevli olan “on otağ başının” (Genç, 2002, s. 218) mahiyetinde yaklaşık 80-100 kişinin olması dolayısıyla Hayl-Başı'nın da komuta ettiği birliğin 40-50 kişiden oluşmuş olması muhtemeldir.

1.3. Silahdâr:

Silahdâr unvanının, Yarkend'de düzenlenen tarla satış senetlerinin şahitleri arasında geçmesinden dolayı Karahanlı Devleti'nde ancak XI. yüzyıl sonu ile XII. yüzyıl başlarında kullanıldığını görmekteyiz (Genç, 2002, s. 145) .

Bu doğrultuda başka bir bilgiye sahip olmamakla beraber Karahanlılar'da hükümdarın önleri sıra silâhlarının taşınmasının adet olmasından (Genç, 2002, s. 145) yola çıkarak

³ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; unvanın vuşak olarak tabir edilmekle birlikte sarayın ve hükümdarın hizmetine bakan hademe sınıfı olarak görevleri olduğundan bahsetmiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s. 189.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; unvanın genellikle vuşak veya uşak manasında saray hademelerine karşı kullanıldığını söylemektedir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, s.189.

⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı; unvanı uşak, vuşakî ve ocakî tabirlerinde kullanıldığını söylemiştir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss189-190.

silahdârın görevinin; hükümdarın silahlarına bakmak ve aynı zamanda sarayın silahhanesini idare etmek olduğu söylenebilir.

Diğer Türk devletlerinde de bu unvanın kullanılmış olduğu görülmektedir. Unvan Selçuklular'da ve Memlükler'de “emîr-i silah”, Osmanlılar da ise “silahdar ağa veya silâhdâr-ı şehriyârî” şeklinde kullanılmıştır (Turan, 2009, ss. 192-193).

1.4. On Otağ-Başı:

On Otağ, Hayl'den daha büyük bir askerî birliktir. Yusuf Has Hâcib'in (Hâcib, 1993, s. 217) “Sana takım veya on-otağ rütbesi teveccüh ederse, malını dağıtıp, kılıç ve yaya sarılmalısın” ifadesi de bu bilgiyi doğrular niteliktedir.

On Otağ'ın başında bulunan kişi hakkında kaynaklarda kesin bir bilgi olmamakla beraber diğer unvanlardan yola çıkarak “On Otağ-Başı” olduğu tahmin edilebilir.

Gerek Gazneli gerekse Selçuklu devletlerinde bu unvana rastlanmamaktadır. Selçuklu askerî teşkilatında Otağ-Başı, Hayl-Başı ve Hâcib (Köymen, 1967, s. 41) olarak ifade edilen sıralama mevcuttur. Bu da bize Karahanlı askerî teşkilatı ile Selçuklu askerî teşkilatı arasında bazı farklılıklar olduğunu göstermektedir.

Yukarı da belirtildiği gibi otağı 8-10 kişilik bir birlik olarak ifade edersek “on otağın” buna karşılık on katı olmasından dolayı 80-100 kişilik bir askerî birliği oluşturduğu söylenebilir. Bu da bize Türklerde bulunan on'luk sistemin Karahanlı askerî teşkilatında da mevcut olduğunu göstermektedir (Kafesoğlu, 1997, s. 271). Bazı tarihçiler bu askerî birliğin başında bulunan kumandanı Memlükler'deki “Ümerâ-i miîn'e (Yüzler Emîri) benzetmektedir (Uzunçarşılı, 1988, s. 324).

1.5. Sü-Başı:

Eski Türkçede “sü” ordu anlamına gelmektedir. Sü-Başı ise “ordu başı, ordu komutanı” olarak kullanılmıştır (Donuk, 1988, s. 93). Şemseddin Sami, Su-Başı'nı, bedevilerin ihtilafı arazi sularının taksimine ve bu münasebetle bir memleketin zapt ve raptına nezaret eden adam şeklinde tasvir etmektedir. Bu sebeple “Su-Başı” terimi ile “Sü-Başı” teriminin karıştırılmaması gerektiğini söylemektedir (Sami, 2004, ss. 835-836).

Sü-Başı olarak ifade ettiğimiz unvanın bir kişiden ibaret olmadığını söylemek yanlış olmayacaktır. Karahanlı döneminde, Yarkend bölgesindeki tarla satış senetlerinde birden fazla Sü-Başı'nın kaydedilmiş olması bu bilgiyi doğrular niteliktedir (Genç, 2002, s. 218). Bununla birlikte söz konusu unvana Göktürkler ve Uygurlar dönemlerinde de rastlanılmaktadır. Sü-Başı unvanının Tonyukuk kitabesinde ve Şine-usu yazıtında kayıtlı olması söz konusu unvanın Göktürkler ve Uygurlar dönemlerine kadar dayandığını göstermektedir (Donuk, 1988, s. 93).

Karahanlılar'ın çağdaşı olan Selçuklular'da da söz konusu unvan “serleşker sübaşı”, “emîr-i leşker-i vilâyet”, “sipehdâr-ı vilâyet”, “ümerâ-yı sipâh”, “za’îm” veya “za’îmü'l-cüyüş” şeklinde ifade edilmiştir.(Göksu, 2010, s. 257).

Karahanlı askeri teşkilatında Sü-Başı'ların emrindeki askerî kuvvet hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Yusuf Has Hâcib'in “benim için dört bin asker tam bir ordudur (Hâcib, 1993, s. 117)” ifadesi Sü-Başın'da ki kuvvetin asgari sayısını, “Tecrübeli harp adamı kıyas etmiş on iki binlik ordunun büyük bir kuvvettir (Hâcib, 1993, s. 127)” ifadesi ise kuvvetin azami sayısını aşağı yukarı çıkarmamızı sağlamaktadır. Çağdaşı Selçuklular'da askerî kuvvetin asgarî dört bin, azami on bin şeklinde belirlenmiş olması Karahanlılar'daki askerî kuvvetin de hemen hemen bu sayıya yakın olduğunu gösterebilir (Köymen; 1967, s. 40). Bu bilgilerden yola çıkarak Karahanlı askeri teşkilatında binlikten daha büyük askeri birlikleri komuta eden komutanlara Sü-Başı denildiği söylenebilir.

İyi bir ordu kumandanında yani Sü-Başında bulunması gereken özelliklere baktığımızda; orduya kumanda etmek büyük ve zor bir iş olduğundan ilk olarak işi alacak kişi çevik, sert, tecrübeli, tam ve pek yürekli bir adam olmalıdır (Hâcib, 1993, s. 124). İkinci olarak ihmalkârlık yüzünden zan altında kalmaması için ihtiyatlı ve uyanık bir kişi olmalıdır⁶. Etrafına en seçkin kimselerin toplanması için çok cömert olması lazımdır⁷. Yine bu noktada Sü-Başı malını askere dağıtmalı ve böylece kendisine dost ve silah arkadaşı edinmelidir. Mal veya mülk ile işi olmamalı şöhretini kılıcı ile vurarak, alarak, vererek büyütmelidir. Etrafına mert yiğitlerin toplanması için silah arkadaşlarını yedirip-içirmeli giydirip-kuşatmalı; onlara çok at-koşum, köle ve cariyehi ihvan etmelidir ki onlar da tatlı canlarını feda edebilsinler (Hâcib, 1993, s. 125).

Sü-Başı'nda aranan bir diğer önemli özellik haysiyet sahibi olmasıdır. Çünkü kişi korkak da olsa haysiyetini korumak için kahramanlık gösterir. Alçak gönüllü olması kendisini halka sevdirmesi için önemlidir. Ama kendisinden korkmaları için de heybetli görünmesi şarttır. Bu da kötülere haşmet ve siyaset, iyilere ise daima hürmet lâzımdır şeklinde açıklanmaktadır (Hâcib, 1993, s. 125).

Yusuf Has Hâcib düşmana karşı sefere çıkarken ordunun hareketini idare edebilmek için Sü-Başı'nın birkaç vasfını şu şekilde açıklamıştır (Hâcib, 1993, s. 126);

“Onun yüreği harpte arslan yüreği gibi ve dövüşürken de bileği kaplan pençesi gibi olmalıdır

O domuz gibi inatçı, kurt gibi kuvvetli, ayı gibi azılı ve yaban sığırı gibi kinci olmalıdır.

Kırmızı tilki gibi, hilekâr olmalı; deve aygırı gibi, kin ve oç gütmelidir.

⁶ Yûsuf Hâs Hâcib'in ifadesiyle; di ök uluğ iş bu sü başlamak çerig tüzmeği hem yağını sımak.

Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 124

⁷ Yûsuf Hâs Hâcib'in ifadesiyle; akı alp atım bolsa alçak köñül tuzı etmeği kēñ ne kılıkı amul

Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, s. 125

Kendisini saksağandan daha ihtiyatlı tutmalı; gözünü, kaya kuzgunu gibi, uzaklara çevirmelidir.

Arslan gibi, hamiyeti yüksek tutmalı; baykuş gibi, geceleri uykusuz geçirmelidir.

İnsanın bu vasıflara sahip olması ile savaşçı ve işinin ehli olacağını ve böylelikle düşmanı vurup zafer kazanacağını söyler” (Hâcib, 1993, s. 126).

Yusuf Has Hâcib’in Sü-Başı hakkındaki fikirleri dönemin görüşlerini bize açık bir şekilde göstermektedir.

1.6. Alem Başlar Er (Alemdâr):

Karahanlılar’da savaş sırasında askerlerden kimsenin saf dışında kalmaması için Alemdâr’ın ordunun önünde bulunması gerekmektedir. Bu noktada Alemdâr’ın savaşı iyi takip etmesi gerektiği ve askerleri kontrol altında tutması şarttır.(Hâcib, 1993, s. 128). Bu da bize Karahanlı askerî teşkilatında böyle bir kumandanın varlığını göstermektedir.

2. Askeri Terimler

Terimler ve kavramlar söz varlığının önemli öğeleridir. Karahanlı döneminde orduda kullanılan terimler genellikle İslamiyet öncesindeki Türk devletlerinin ordu teşkilatından Karahanlılara geçmiş daha sonra da birçok Türk-İslam devletinde kullanılmıştır. Türk ordularında kullanılan terimler ve kavramlar Türklerin askeri geleneğinin tarihteki yansımalarını bize göstermektedir. Bu terimlere şunlar örnek verilebilir; Yatgak, Turgak, Yezek, Tutgak, Yortuğ, Koş At, Han Toyı, İm, Sakçı, Dil Yakalaması, Akıncı, Basımcı, Basığ, Çerik, Yetüt, Çerig Sökmek, Yagı Tarmak, Kend Egirmek, Yol Kermek, Ükek, Kargu.

2.1. Yatgak:

Karahanlılar’da saray muhafızlarına Yatgak denilmektedir (Genç, 2002, s. 194). Yatgak, Hakanın ve ülkenin koruyucu muhafızı olarak ifade edilmiştir. (Atalay, 1985, s. 42). Yatgaklar, saray muhafızlarının tamamını değil yalnızca gece nöbetini tutanları teşkil etmektedir⁸.

Yusuf Has Hâcib’in, “Sabah-akşam aralıksız hizmet etti; yemeğini orada yedi ve geceleyin de muhafızlık etti” ifadesi de Yatgak’ın gece nöbetçileri için kullanılan bir terim olduğunu göstermektedir (Hâcib, 1993, s. 91).

⁸ Reşat Genç, Atalay’ın “koruyucu adam yattı” tercümesinin yanlış olduğunu ifade ederek (“bâte’r reculü hârisen”) Arapça karşılığının doğrusunun “muhafız geceyi nöbet bekleyerek geçirdi, nöbet tuttu” olduğunu ifade etmektedir. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.194.

Nizâmülmülk, Gazneli Sultan Mahmud'un ordusundaki askeri birliklerin sefer esnasında veya her gece nöbete⁹(yatağa gitmelerini) gitmelerini istediğini belirtmiştir. Bu doğrultuda Gazneli döneminde de kelimenin aynı anlamda kullanıldığını söyleyebiliriz. (Nizamülmülk, 2009, s. 142).

Büyük Selçuklular gibi Türkiye Selçukluları'nda da kapıkulu askerini meydana getiren dört sınıf mevcuttur (Koca, 2005, ss. 84-85). Bu sınıflardan biri olan “mülâzimân-ı yatakin” (Uzunçarşılı, 1988, ss. 100-101) hem Sultan'ın muhafazasında hem de merkez ordusu içinde sınıfı teşkil etmelerinden anlaşılacağı üzere Yatgaklarla aynı görevi gördüklerini söyleyebiliriz (Göksu, 2010, s. 60). Osmanlı Devleti'nde ise aynı adın biraz anlam değişikliğine uğrayarak “yatakcı” şeklinde telaffuz edildiği görülmektedir (Genç, 2002, s. 195).

2.2. Turgak:

Yusuf Has Hâcib'in “gündüz turgak, gece de yatgak gibi nöbette kaldı”(Hâcib, 1993, s. 40) ifadesinden yola çıkarak Turgakların, Hükümdarı ve sarayı gündüz bekleyen muhafızlar olduğu anlaşılmaktadır. Turgaklar gerek sarayda gerek saray dışında Yatgaklar gibi hükümdarı korumakla görevlidir.

Turgaklar hakkında bilgi aldığımız tek bir kaynak olduğu için daha fazla yorum yapılamamaktadır. Bu hususta diğer Türk devletlerinde nasıl anıldıkları veya görevleri konusunda kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

2.3. Yezek:

Uygurcanın Lopnur ağzında yezek kelimesi “hücum, saldırı, darbe” anlamlarında kullanılmıştır (Mirsultan, 2013, ss. 77-78). Bazı kelimeler gibi yezek kelimesi de esas anlamını kaybetmiş ancak Karahanlı döneminde esas anlamına yakın bir şekilde kullanılmaya devam edilmiştir.

Divan-ü Lûgat-it-Türkte, Yizek (Atalay, 1985, DLT III, s. 18) , Yezedi (Atalay, 1985, DLT III, s. 88) olarak geçen kelime askerlerin önde giden bölükleri olarak ifade edilir. Karahanlı dönemi ordularının belli bir tertip ve nizamda hareket ettikleri açık bir şekilde anlaşılmaktadır (Hâcib, 1993, s. 129). Yezeklerin yaptığı işi ifade etmek için ise “yol yelikleme” (Atalay, 1985, DLT III, s. 343) deyimini kullanılmıştır.

Bu bağlamda Karahanlı döneminde hareket halinde ki bir bölüğün öncü kuvvetlerinin olduğunu ve ana ordunun zarar görmemesi için onlardan önce giderek kontrolde bulduklarını söyleyebiliriz.

⁹ Orijinal eserde “yatlak” olarak geçmektedir. Reşat Genç'in ifadesi ile bir baskı hatası olup aslı “yatak” “yatgak” şeklindedir. Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, s.194

Gazneliler’de bu kelime aynı anlamda kullanılmakla beraber “talâye” veya “talia” (Nuhoğlu, 1995, s. 321) Selçukluklar’da “öncü” (Koca, 2005, s. 121) Osmanlılarda ise “yaya müsellemler” (Emecen, 2013, ss. 354-356) olarak adlandırılmışlardır.

2.4. Tutgak:

Tutgaklar, geceleri düşmanı yakalamak için çıkarılan atlı bölükler olarak ifade edilir (Atalay, 1985, DLT I, s.476). Bir kumandanın düşmana karşı koyacak esas kuvvetleri etrafında bulunması gerekmektedir (Hâcib, 1993, s.128). Bundan dolayı bu öncü birliklere uygun zamanlarda düşmana baskın yapma görevi de verilmiştir.

Yusuf Has Hâcib’in “Öncü (yezek) ve keşif (tutgak) kollarını seçip ayırmalı; ihtiyatlı olmalı, göz ve kulağını uzaklara çevirmelidir” ifadesi ile gerek Yezeklerin gerekse Tutgakların Karahanlı ordusunda birinci planda yer aldıklarını söyleyebiliriz.

2.5. Yortuğ:

Yortuğ, savaş zamanlarında veya bir yere gidilirken Hakanın yanında bulunan kişilere verilen isimdir (Atalay, 1985, DLT III, s. 42). Yolculuk sıralarında dinlenilecek veya konulacak zaman olarak tabir edilen “tüşün’ler” de bulunmaktadır (Atalay, 1985, DLT I s. 330) .

Yortuğ, tertip ve tanziminde kumandanın çok dikkatli olması gerekmektedir. Bu noktada kimse geride kalmamalı, ileri fazla gidilmemelidir. Rütbelere dikkat edilmeli, küçük rütbeliler büyüklerin arasına girmemelidir (Hâcib, 1993, s. 128). Eğer dışarıda bulunması gerekiyorsa yakına gelmemelidir. Bu cümlelerden hareketle Yortuğ’un, saray görevlilerinden oluşan bir muhafız alayı olduğunu söyleyebiliriz.

2.6. Koş At:

Koş at, Hakanın yanındaki yedek at olarak ifade edilir (Atalay, 1985, DLT III, s. 126). Koş at, denmesindeki sebep ise Türkçe’de kullanılan “koş”¹⁰ tabirinin çift (iki tane) anlamında kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

2.7. Han Toyı:

Toy, (Atalay, 1985, DLT III, s. 141) orduların kalmak için durduğu ordugâhlara verilen isimdir. “Han Toyı” ise Hakanın ordu kurduğu yer olarak ifade edilir.

Toy kurulurken dikkatli olunmalı ve saklı yerler seçilmelidir. Otun ve suyun olduğu yerler olmasına da özellikle dikkat edilmelidir. Bu hususta Yusuf Has Hâcib şu ifadelerle yer vermiştir;

¹⁰ Koş; herhangi bir şeyin çifti, eşi anlamına gelmektedir. Bu sebeple makasa da “koş bıçak” tabiri kullanılmıştır. ATALAY: DLT III: 126.

Karargâh kurarken, çok dikkat etmeli ve mahfuz bir yer seçmeli; askeri toplu bir hâlde bulundurarak, uzaklaşmasına mâni olmalıdır. Kumandan ihmalkâr olmamalı ve çok uyanık bulunmalıdır; o ihmalkâr olursa, düşmanın baskınından zarar görür. Öncü kuvveti ile düşmanın yakınlarına sokulmalı; otuna ve suyuna iyice dikkat ederek, karargâh kurmalıdır (Hâcib, 1993, s. 201).

2.8. İm:

Ordugâhların kuruldukları yer kadar bölgede alınan tedbirler de oldukça önemliydi. Bu tedbirlerden biri de gece nöbet tutan askerlerin “im” olarak adlandırdıkları parolalardır (Atalay, 1985, DLT I, s. 38).

İm, askerler arasında silah veya kuş adlarından biri olarak koyulmaktaydı. Böylece bölükler karşılaştıklarında birbirlerini tanıyarak çatışmaya girmiyorlardı. Kaşgarlı'nın bu hususta; “im bilse er ölmes” (belgeyi bilen adam ölmez) ifadesi im'in bir parola olarak kullanılan bir adet olduğunu açık bir şekilde göstermektedir (Atalay, 1985, DLT I, s. 38).

2.9. Sakçı:

Sakçı, ordugâhlardan gece için seçilen askerlere (nöbetçiler) verilen isimdir. Yusuf Has Hâcib bu hususta; “Konak yerlerini ve muhafız alayını düzenlemesini iyice bilmeli; askerden nöbetçiler tayin etmeli ve bunlar da çok uyanık durmalıdır.” ifadelerini kullanmıştır (Hâcib, 1993, s. 128).

2.10. Dil Yakalaması:

Karahanlı ordusunda istihbarat oldukça önemli idi. Öncü kuvvetler ilk olarak düşmanın yanına sokulmalı ve gereken bilgiyi almalıydı. Bu sebeple baskınlar için seçilen sakçıların (nöbetçilerin) yanında düşman hakkında bilgi verecek birini ele geçirmeyi “dil yakalamak” olarak ifade etmişlerdir. Böylece dil'den düşmanın durumunun öğrenilmesi hedefleniyordu.

Yusuf Has Hâcib yapılan bu işi “til içğınmasa” şeklinde ifade etmiş ve bu hususta şunları söylemiştir; “Daha önce dil yakalamağa gayret etmeli ve bu dilden düşmanın durumunu öğrenmeye çalışmalıdır”. “Askerini çok iyi gözetmeli ve dil yakalatmamalıdır; askerinin az veya çok olduğundan düşman haberdar olmamalıdır” (Hâcib, 1993, ss. 128-129). Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere “dil yakalamak” ordugâhlarda alınan önemli tedbirler arasında yer almaktadır.

2.11. Akıncı (Akunçu):

Akın, beklenilmeyen birdenbire gelen sel anlamına gelmektedir (Atalay, 1985, DLT I, s. 77). Bu anlamdan hareketle geceleyin gidip düşmanı basan asker için “akıncı” (Atalay, 1985, DLT I, s. 134) ifadesi kullanılmıştır.

Kaşgarlı Mahmud’un geceleyin birdenbire, sel gibi gelen asker için “akınçı geldi” (Atalay, 1985, DLT I, s. 77) ifadesini kullanması bu bilgiyi doğrular niteliktedir. Yine bu hususta beylerin “akınçı akıttıkları” yani baskınlar için birlikler gönderdikleri kaydedilmiştir (Atalay, 1985, DLT I, s. 212).

2.12. Basımçı:

Akıncıların, gece baskını yaptıkları ve ansızın düşmanın yakalanacağı yere “basığ” deniliyordu. Kaşgarlı’nın bu hususta “ol anı basığında tuttu” (o, onu baskın yerinde yakaladı) ifadesinden hareketle bu baskınların başarılı baskınlar olduğu söylenilebilir (Atalay, 1985, DLT I, s. 372).

Düşmanı basığ yerinde bastıran bu kuvvetler ise “basımçı” olarak ifade edilmiştir. Bu hususta Yusuf Has Hâcib; kumandanın ihmalkâr olmamasını ve çok uyanık bulunması gerektiğini, ihmalkâr olduğu takdirde düşmanın baskınından zarar göreceğini ifade etmiştir (Hâcib, 1993, s. 98).

2.13. Çerik:

Savaşta, asker saflarına, sıralarına “çerik” (Atalay, 1985, DLT I, s. 388) veya “çeriğ” (Atalay, 1985, DLT I, s. 322) denmektedir. Savaş sırasında bu safları düzenleyen, savaş olmadığı zamanlarda ise askerin halka zulüm etmesini engelleyerek onları kontrol altında tutan görevliler bulunmaktaydı. Bu görevlilere ise “çawuş” deniliyordu (Atalay, 1985, DLT I, s. 368).

Çawuşlar, orduyu kumanda etmek, savaş nizamına sokmak için “çerig tüzme” ifadesini kullanıyordu. Yine bu orduların karşılıklı savaş düzenine girerek saf oluşturmalarına “çergeşmek” deniliyordu. Düşmanın saflarını sökmek için ise “çerig sökmek” ifadesi kullanılıyordu. Yusuf Has Hacib, çerik sökmenin yanında düşmanın ordusunun bozulması ve dağıtılması hususunda “yağı tarmak” ifadesini de kullanmıştır (Hâcib, 1993, s. 124) .

2.14. Yetüt:

Orduda ihtiyat sınıfı olarak ayrılan birliğe “yetüt” (Atalay, 1985, DLT II, s. 287) denilmektedir. Kaşgarlı Mahmud, ise savaşta ihtiyaç duyulması halinde gerekli yere gönderilen takviye kuvvet için yetüt kelimesini kullanmıştır (Genç, 2002, s. 212) .

2.15. Yağı Tarmak veya Yağı Sımak:

Yağı Tarmak veya Yağı Sımak deyimleri düşmanı kırmak anlamında kullanılmıştır (Hâcib, 1993, s. 124). Yusuf Has Hacib, orduya kumanda etmenin, askeri idare etmenin ve düşmanı kırmanın zor bir iş olduğu söylemektedir. Orduda askerin düzeninin bozulması, bir ordunun yenilmesi akabinde “sü sındı” veya “sü sançıldı”(Atalay, 1985, DLT I, s. 231) ifadeleri kullanılmıştır.

Öyle ki Karahanlılar’da savaşlarda fidye almak için düşmanın tutsak edildiği de görülmektedir. Bir kimsenin düşmana esir olması “Er Yagıka İlindi” (Atalay, 1985, DLT I, s. 205) şeklinde ifade edilmiştir. Bu hususta; tutsak olarak “bulun” (Atalay, 1985, DLT III, s. 301) fidye olarak ise “yuluğ” deyimleri kullanılmıştır.

2.16. Kend Egirmek:

Egirmek, kuşatma anlamında kullanılan bir kelimedir. Bir beyin şehri, kaleyi kuşatmak istemesi, kuşatması veya bir kalenin kuşatılması için verdiği emire “kend egirmek” (Atalay, 1985, DLT III, s. 428) deyimini kullanılmıştır. Bu hususta Kaşgarlı Mahmud şunları kaydetmiştir; “beg kend eğirdi” (bey kenti kuşattı) , “kend eğrildi” (kent muhasara edildi, sarıldı) , “beg kend esirgedi” (bey kaleyi sarmak kuşatmak istedi) (Atalay, 1985, DLT I, s. 178).

2.17. Yol Kermek:

Görevli beylerin düşmandan korunmak ve düşmanın yollara girmesini engellemek adına belirli yerlere özel gözcüler koyması için ifade edilen bir deyim olarak kullanılmıştır. (Genç, 2002, s. 215).

Kaşgarlı, “Beg yol kerdi” ifadesini açıklarken; beyin düşmandan çekindiği zaman, tanımadığı kişilerin geçmesini engellemek için önezeye (pusuya) adam oturtması için kullanıldığını söylemektedir. Böylece yol kapatılarak güvenlik sağlanıyordu (Atalay, 1985, DLT II, s. 7).

2.18. Ükek:

Şehrin savaş esnasında korunması için hazırlanan burçlara “ükek” deniliyordu (Atalay, 1985, DLT I, s. 78). Üzerinde burçların bulunduğu kaleler ise “ükekliğ tam” olarak ifade ediliyordu. Aynı zamanda “ükek” kelimesi sandık anlamlarında da kullanılıyordu (Atalay, 1985, DLT I, s. 153).

2.19. Kargu:

Gerekli yerlerde erken haber almayı sağlamak amacıyla içinde daima nöbetçilerin bulunduğu gözetleme kulelerine “kargu” deniliyordu. Bu kulelerde düşmanın geleceğini haber vermek için ateş yakılır ve herkesin hazır bulunması sağlanırdı (Atalay, 1985, DLT I, s.42).

Sonuç

Orta Asya’da kurulan diğer Türk devletleri gibi Karahanlılar da devlet teşkilatlanmalarını ordu millet anlayışı çerçevesinde gerçekleştirmişlerdir. Dünya üzerinde her millet çeşitli özellikleri ile tanınır. Türkler ise güçlü ordularıyla tanınmıştır. Askeri başarının temelinde teşkilatlanma vardır. Bu teşkilatlanmanın temelinde ise birlikler ve birliklerden sorumlu komutanlar bulunmaktadır. Karahanlı ordu teşkilatlanmasına baktığımızda kendisinden önce kurulan Türk devletlerinin izlerini taşıdığını görürüz. Bu durum Karahanlı askerî teşkilatında kullanılan unvan ve terimlerde de açık bir şekilde görülmektedir. Karahanlılar’da kullanılan başlıca askeri unvanlar şunlardır; Otağ Baş, Hayl Baş, On Otağ Baş, Sü-baş, Silâhdar, Alem er baş. Bu unvanlardan Sü-baş unvanı Karahanlılar’dan önce de kullanılırken diğer unvanların çoğu çağdaşı olan Gazneli, Selçuklu ve Memlûklü devletlerinde de kullanılmıştır.

Terimler ve kavramlar ise söz varlığının önemli öğeleridir. Bu terimler ve kavramlar Türklerin askeri geleneğinin tarihteki yansımalarını bize göstermektedir. Karahanlı askeri teşkilatında kullanılan terim ve kavramlarda bu yansımaları açık bir şekilde görmek mümkündür.

Sonuç olarak Karahanlı döneminde kullanılan unvan ve terimlerin kendinden önceki Türk devletlerinin askeri teşkilatlarında bulunduğu bunların kendilerinin halefi olan diğer Türk devletlerine aktarıldığı ve bu noktada Karahanlıların büyük bir köprü vazifesi gördüğü bir gerçektir.

KAYNAKÇA

Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1988.

Atalay, Besim (Çeviren): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, I, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Atalay, Besim (Çeviren): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Atalay, Besim (Çeviren): *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, III, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1985.

Aysima Mirsultan, *Eski Türk Yazıtlarındaki Bazı Kelimelerin Anlamları Üzerine Yeni Teklifler*, Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten, 61(1), 2013.

Erkan Göksu, *Türkiye Selçuklularında Ordu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

Feridun Emecen, “Yaya ve Müsellem”, Türkiye Diyanet İslâm Ansiklopedisi, Cilt 43, İstanbul, 2013.

Güler Nuhoğlu, *Beyhaki Tarihi'ne göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Fars Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 1995.

<https://sozluk.gov.tr/>

İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ötüken Yayınları, İstanbul, 1997

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988.

Mahmûd El- Kâşgarî, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Çeviren: Serap Tuba Yurtsever ve Seçkin Erdi, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2007.

Mehmet Altay Köymen, “*Alp Arslan Zamanı Selçuklu Askerî Teşkilatı*”, Cilt 5, Sayı 8, Ankara, 1967.

Nizâmülmülk, *Siyasetname*, Çeviren: Mehmet Taha Ayar, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.

Omeljen Pritsak, “Kara-Hanlılar”, *MEB İslam Ansiklopedisi*, Cilt 6, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1977.

Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Reşat Genç, *Makaleler 1*, Hazırlayanlar: Semih Yalçın, Uğur Ünal, Togay S. Birduk, Cilt 1, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

Salim Koca, *Selçuklular'da Ordu ve Askerî Kültür*, Berikan Yayınevi, Ankara, 2005.

Şemseddin Sami, *Kamûs-ı Türki*, Kapı Yayınları, İstanbul, 2004.

Şerafettin Turan, “Silâhdar”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, Cilt 37, İstanbul, 2009.

V.V Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, Hazırlayan: Hakkı Dursun Yıldız, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Yûsuf Hâs Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Hazırlayan: Mustafa Ç. Kaçalın, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.